

APIE LAISVĘ, KARĄ IR DAINAS

Darius Kuolys

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto

Senosios literatūros skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas

Laisvę, karą ir dainas profesorius Donatas Sauka pirmąsyk susiejo 1970 metais išleistoje knygoje *Tautosakos savitumas ir vertė*. Remdamasis senosiomis lietuvių karo dainomis ir istorikų teiginiais apie buvusias platesnes nei gretimuose kraštuose Lietuvos žemdirbių laisves, jis brėžė tautiškai susipratusių ir laisvų valstiečių gausa savo galią grindusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iškilų vaizdą. Būtent laisvų valstiečių ir didžiojo kunigaikščio stiprios valdžios jungtis esą paaiškinanti „‘meteoriskai’ švystelėjusios didžiosios Lietuvos kunigaikštystės valstybinės galybės socialines šaknis“:

Feodalo dar nepavergtas, turįs beveik nevaržomą savarankiškumą savo ūkyje ir tarpusavio santykiuose, nuolatinių karo žygių ir pavojų aplinkoje išsiugdęs tautinį ir valstybinį sąmoningumą, valstiečių sluoksnis buvo didelė socialinė jėga. Jis negalėjo nepareikšti savęs drąsiau, pilniau ir kūrybingiau, nei bet kuriuo kitu savo istorijos laikotarpiu visose gyvenimo srityse. Mūsų tautosakos savaimingumo bruožų reikia čia ieškoti.¹

Karo daina atverta kaip lietuvių socialinės būklės ir pilietinės sąmonės liudytoja. Senosios kovų su kryžiuočiais dainos

esą išreiškusios savos valstybės gyvenime dalyvavusių laisvų žmonių savimone, poetizavusios prasmingą žūtį už tėvynę. Šiose dainose vaizduotas ir laisvų žmonių santykis su valdovu, kunigaikščiu: jam priekaištauta dėl neapgintos pilies, jis užjaustas dėl pralaimėjimo. Vėlesnės, XVII–XVIII amžiais kurtos, lietuvių dainos jau „nebekėlė visuotinių idealų“: baudžiavą ėjęs valstietis jau „nebejautė būtinybės dėti aukas ant laisvės aukuro, nebeįzvelgė savo vaidmens istorijoje. Įbaudžiavinimas ir žėčpospolitinis patriotizmas sociališkai ir politiškai išskyrė „brolelius“ ir „bajorus“, anksčiau turėjusius vieną bendrą tikslą – ginti tėvynę nuo užpuolikų“. Valstiečio socialinės būklės kaitą ir jo nupilietinimą atspindėjusi karo daina: karas joje imamas nusakyti vien kaip asmeninė, šeimos nelaimė. Visuotinesnį skambesį karo daina atgavusi tik XVIII šimtmečio pabaigoje, Tado Kosciuškos sukilimo metu: sukilimo vadas liaudies apdainuotas „su nuoširdžia pagarba ir meile“, vaizduotas „panašiai kaip brolelis, seselių į karą išlydimas“, kaip „gelbėtojas, vaduotojas“².

Kaip šį prieš kelis dešimtmečius pateiktą naratyvą galėtume perskaityti dabar-

¹ Donatas Sauka, *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius: Vaga, 1970, 26.

² *Ten pat*, 29–30, 385; Donatas Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Vilnius: Mokslas, 1982, 75–86, 91.

tiniais, dekonstrukcijon linkusiais, laikais? Kaip sovietinės priklausomybės metais sąmoningai valstiečių vaikams kurtą laisvos tautos aukso amžiaus mitą, skirtą visuomenės tautiniam atsparumui stiprinti? Kaip Daukanto istoriosofinės paradigmos priminimą nelaisvai visuomenei? Kaip tolesniems Lietuvos praeities tyrimams reikšmingą kultūros istoriko išvalgą? Nėra abejonių, kad Donato Saukos pasakojimas šiandien vertas kur kas platesnio istoriografinio aptarimo.

Lietuvos valstiečiai iki krikšto išties bus turėję daugiau laisvių, sykiu ir priedermių dalyvauti krašto gynyboje. 1387-aisiais didžiojo kunigaikščio Jogailos duota pirmoji privilegija „lietuvių tautos kariams arba bajorams“ mini ir karinę *Vyties (Pogonia)* prievolę: vyti priešą iš krašto privalą ne tik kilmingieji kariai, bet ir visi tautos vyrai³. Taigi pirmasis rašytinis Lietuvos įstatymas pabrėžė įvairiakilmius tautos vyrus jungusią priedermę ginti savo kraštą. 1420-ųjų lapkričio 23-iają Jogaila laiške popiežiui Martynui V teigė, kad Lietuvos valstiečiai, kol gyvenę kaip pagonys, buvę visai laisvi ir naudojęsi visokia nauda bei pelnu, o kai priėmę krikšto malonę, netenką ir laisvės, ir turto⁴. Įsidėmėtina, jog dar XVI amžiaus pabaigoje krašto istorikai į lietuvių valstiečius žiūrėjo kaip į tautos istorinės sąmonės saugotojus. Pasak Motiejaus Strijkovskio (Maciej Strykowski) *Kronikos*, išleistos 1582-aisiais, dainą apie Daumantą, Gie-

draičių Kunigaikštį, „ir šiandien Lietuvos valstietija liaudiškai lietuviškai dainuoja“: „i dziś chłoptwo Litewskie pospolicie śpiewa po litewsku“⁵.

Valstiečių būklė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK), bajorijos ir valstiečių santykiai, krašto politinio ir kultūrinio elito požiūris į valstiečius šiandien reikalautų atidesnio mūsų dėmesio. Regis, luomų santykiai senojoje Lietuvoje buvo gerokai sudėtingesni ir įvairesni, ne visada paaiškinami įprastomis feodalinės visuomenės schemomis. Gana įvairių būta ir politinių raštų, tuo metu luomų santykius aptarinėjusių.

Pamatiniai senosios Lietuvos tekstai – krašto statutai – teigė vienos teisės valdomą Didžiosios Kunigaikštystės visuomenę ir silpniau ar stipriau reikė teisinės gyventojų lygybės idėją. 1529 metais įsigaliojusio Pirmojo Statuto visuotinumą didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis pabrėžė jo įžangoje: „iš viešpatiškos malonės norėdamas apdovanoti krikščioniška teise“ savo viešpatystę, jis duoda, „patvirtina ir įteisi-na, įsakydamas galioti amžiniems laikams, visas teises ir privilegijas ne tik visiems prelatams, kunigaikščiams, vėliaviniams viešpačiams, didikams, pakeltiesiems riteriams, bajorijai“, bet ir „visai visuomenei bei jų valdiniam [vsemu pospol'stvu i ich poddanym] ir mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių čiabuviams, kokios bebūtų padėties ir luomo [kotorogo by kol'vek stadla a stanu byli]“. Ši nuostata

³ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, parengė A. T. Działyński, Poznań, 1841, 2.

⁴ Jan Fijałek, „Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu“, *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1914, 115; Marcelinas Ročka, *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, 50.

⁵ Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi 2*, parengė Mikołaj Malinowski, Warszawa: G. L. Glücksberg, 1846, 320; Mathias Niendorf, *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 73.

įrašyta ir Statuto I skyriaus 9 straipsnyje: „visais laikais turi būti išsaugota, kad visi mūsų valdiniai, tiek vargšai, tiek turtingi, kokios bebūtų padėties ar luomo, lygiai ir vienodai [*equaliter et vnanimiter*] šia rašytine teise turi būti teisiami.“⁶ III skyriaus 7 straipsnis skelbė viešpaties pažadą „išsaugoti visų kilmingųjų, kunigaikščių ir vėliavinių viešpačių ir visų paprastų bajorų, ir miestiečių bei jų žmonių laisves ir teises, duotas jiems mūsų protėvių ir mūsų“⁷. Taigi Statutas – *krikščioniška teisė* – visus LDK gyventojus darė pavaldžius vienam teisynui, jungė juos į vieną krikščionišką tautą. Kaip pažymi lenkų istorikas Juliuszas Bardachas, tai buvo ne uždaro feodalų klasės kodeksas, bet visos visuomenės – tiesa, luominės ir nelygiateisės – teisyne. Daug Statuto nuostatų turėjo visuotinį pobūdį, apėmė visus luomus. Atskiri straipsniai buvo skirti vien žemiesiems visuomenės sluoksniams⁸. XI skyriaus 11 straipsnis nusakė žemvaldžio pareigą rūpintis savo nelaisvąja šeimyna: jei badmečiu tokia šeimyna (*čeljad’*, *familia illibera*) būtų iškiemo išvartyta, ji „jau amžinai turi būti laisva“⁹. Į vieną Kunigaikštystės visuomenę skirtingų luomų gyventojus – visus didžiojo kunigaikščio valdinius – siejo pareiga ginti Kunigaikštystę. Teisyno II skyrius „Apie krašto gynybą“ ne tik įparei-

gojo kiekvieną bajorą ir miestietį „turinti žemės dvarą“, reikalui esant „kare tarnauti ir karo tarnybą išrengti“, bet ir nustatė, jog „visuotinės būtinybės metu“ ne tik žemės, dvarus turintieji, bet ir „visi miestiečiai“ bei viešpaties „valdiniai“ privalą kartu su žemvaldžiais „kare tarnauti“ arba „į karą [karius] išrengti“¹⁰.

1566-aisiais patvirtintu Antruoju Lietuvos Statutu Žygimantas Augustas savo ir visų įpėdinių vardu įsipareigojo išsaugoti ne tik kunigaikščių, didikų, bajorų, riterių, bet ir „miestiečių bei visų paprastų žmonių [*vsich liudej pospolitych*] krikščioniškas laisves, kuriose jie, kaip laisvi žmonės, nuo seniausių savo amžinųjų protėvių laikų laisvai rinkdamiesi sau Viešpačius, Lietuvos Didžiuosius Kunigaikščius, gyveno ir tvarkėsi laisvų krikščioniškų viešpatysčių pavyzdžiu bei būdu“¹¹. Taigi Statutas nusakė Kunigaikštystės visuomenę kaip „nuo amžinųjų protėvių“ laisvą tautą, sudarytą ne tik iš kilmingųjų, bet ir „miestiečių bei visų paprastų žmonių“. Žemieji luomai esą „krikščioniškos tautos“ dalis. Jų „krikščioniškas laisves“ įsipareigojo saugoti pats valdovas. Tokia nuostata išliko ir 1588 metais išleistame Trečiajame Statute. Šis, paskutinis, daugiau nei du šimtmečius galiojęs teisyne, paremtas savo meto teisinėmis ir politinėmis idėjomis, turėjo raiškų humanistinį pobūdį. Juo kryptingai siekta humanizuoti Kunigaikštystės visuomenės santykius. Naujasis įstatymų sąvadas gerokai nuosekliau gynė teisinės žmonių lygybės principą, kurį tau-

⁶ *Pirmasis Lietuvos Statutas 2-I*, atsakingas redaktorius Stanislovas Lazutka, Vilnius: Mintis, 1991, 62–65, 70–71; Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga, 2001, 123–125, 128.

⁷ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, 1991, 112–113.

⁸ Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa: OBTA, 1999, 19–20.

⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas*, 1991, 270–271, 274–276.

¹⁰ *Ten pat*, 90–92; *Pirmasis Lietuvos Statutas*, 2001, 139–140, 270–271.

¹¹ *Statut Velikogo Knjazstva Litovskogo 1566 goda*. Izdanie Imperatorskago moskovskago obščestva istorii i drevnostei rossijskich, b. v., b. m. [1855], 42–43.

tos teisėn diegti primygtinai ragino LDK kanclerio Mikalojaus Radvilos Rudojo bei Trečiojo Statuto redaktoriaus Mikalojaus Manvydo Dorohostaiskio globotas intelektualas Andrius Volanas (Andrzej Wolan). 1572-aisiais išleistame veikale *Apie politinę arba pilietinę laisvę (De libertate politica sive civili)* jis teigė: „Juk tik tokioje Respublikoje, kur visiems taikoma vienoda teisė, piliečiai gali būti vadinami laisvi“. Tauta, pasak Volano, esanti sudaryta iš trijų luomų: kilmingųjų, miestiečių ir žemdirbių. Teisė turinti šiuos tris luomus jungti į vieną tautą ir saugoti jų santarvę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Respublikoje. Mat „tik įstatymai yra tokia jėga, kuri sulydo minią į vieną tautos kūną“: „solae leges sint, quae multitudinem in unius populi corpus coalescere faciunt“. Kad tauta išliktų vieninga, o Respublika – saugi, tautos teisė privalanti užtikinti santykinę teisinę luomų lygybę: „visiems, norintiems ilgai turėti sveiką ir tvirtą Respubliką, reikia stengtis, kad visų luomų žmonės būtų sulyginti tam tikra įstatymų proporcija, kad, nors vieni už kitus ir turėtų geresnę padėtį, tačiau niekas nebūtų kito skriaudžiamas dėl kokios nors teisinės nelygybės“. Volanas įspėjo: „Niekas tegul nesitikti, kad Respublikoje, kur atleidžiami varžtai galingesniesiems spausti žemesniuosius, išsilaukys taika ir ramybė.“ O sunaikinus piliečių santarvę, „galų gale dėl to visai žlunga Respublika“. Nesena kaimynės Livonijos tragedija „duoda mums gerą pavyzdį“: ten kilmingieji „nevaržomi valdė valstiečius ir kaimiečius“, todėl maskvėnams užpuolus kraštą kaimiečiai „greitai prisijungė prie priešų“¹². Taigi Volanas

¹² Andrius Volanas, *Rinkiniai raštai*, Vilnius:

žemųjų luomų būklę Respublikoje tiesiogiai siejo su Respublikos galia išlikti. Beje, panašių nuostatų laikėsi ir Volano bičiulis, Antrojo ir Trečiojo statutų redaktorius, Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas, kuris 1564 metais išleistame veikale *Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu (Rozmowa Polaka z Litwinem)* priekaištavo lenkams: „Nežinau, kokia ta jūsų *libertas* [...], priminsiu, jog engiate žemesniuosius luomus, jog juos tiesiog už nieką laikote, miestiečių ir valstiečių luomus vos žmonių giminei priskiriate, kartais manote, jog jie niekingesni ir prastesni už žydus.“¹³ Trečiojo Statuto rengėjai atsižvelgė į lenkų humanisto Andrzejaus Fryczo Modrzewskio keltą ir lietuvių intelektualų remtą reikalavimą vienodai vertinti kiekvieno žmogaus gyvybę, lygiomis bausmėmis bausti tiek už kilmingojo, tiek už paprasto asmens nužudymą. Atviraluomės visuomenės ir luomų teisinės lygybės idėjas skelbęs Modrzewskio lotyniškas veikalas *Apie tobulintą Respubliką (De Republica emendanda, 1551 m.)* Lietuvos intelektualų buvo išverstas į lenkų kalbą ir, Volano, Strijkovskio bei Simono Budno pratarmėmis aprūpintas, 1577 metais išleistas Loske Manvydo Dorohostaiskio lėšomis. O paties Statuto XII skyriaus 1 straipsnis teigė, jog valdovas, norėdamas sustabdyti „begėdišką nekalto kraujo liejimą“, kuris „skatina viešpatį dievą ant respublikos pykti“, nustatęs bajorams mirties bausmę už „savavališką, sąmoningą“ ir šešių žmonių paliudytą „paprasto luomo žmogaus“ nužudymą¹⁴. Nau-

Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 65–67, 86, 130–132, 152.

¹³ „Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu“, *Senoji Lietuvos literatūra 5: Šešioliktojo amžiaus raštija*, red. Sigitas Narbutas, Vilnius: Pradai, 2000, 165–166, 169.

¹⁴ *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, vyr.

jasis teisyas gerokai daugiau nei ankstesnis skyrė dėmesio nekilmingiems žmonėms ir jų santykiams¹⁵. Jis reikšmingai apribojo Kunigaikštystėje nelaisvųjų žmonių ratą. XII skyriaus 21 straipsnis skelbė, kad „nelaisvieji ateityje negali būti dėl kitų priežasčių, tik karo belaisviai“. Visi kiti buvę nelaisvieji bei belaisvių vaikai ir palikuonys „turi būti įkurdinti žemėse“. XIV skyriaus 36 straipsnis uždraudė ligi tol buvusią nelaisvąją šeimyną (*čeljad*) vadinti „nelaisvaisiais žmonėmis“. Jų „vardas atšauktas ir pakeistas“: nuo šiol jie bus „užrašyti dvaro šeimyna“¹⁶.

Pagarba žemiesiems luomams demonstruota Kunigaikštystės viešajame gyvenime. Trečiojo Statuto leidėjas Leonas Sapiega, būdamas LDK kancleris ir didysis etmonas, perspėdavęs savo valdų prižiūrėtojus neengti valstiečių ir sakydavęs: „Jums valstietis tėra valstietis, o man – Didikas, Šviesiausias Didikas, nes jei aš valstiečio neturėsiu, Šviesiausiu Didiku nebūsiu.“ Vadintas „ baudžiauninkų, valdinių Tėvu“, Sapiega nesyk kreipdavosi į valstiečius, kaip į bajorus, savo ranka rašytais laiškais. Juose aiškino, dėl kokių paslaugų Respublikai įbridęs į skolas, ir prašydavo valstiečių, kad šie jį „laisva valia gelbėtų“ bei suvežtų papildomas duokles. Tokiais pat laiškais kviesdavo valstiečius krašto gynybai išrengti iš savo rato ginkluotus šauktinius pėstininkus. Pasak XVIII amžiaus Sapiegu giminės biografo Kazimiero Kognovickio, LDK kancleris

dėl savo „žmoniškumo“ buvęs valstiečių taip mylimas, jog „iki dabar [*XVIII a. pabaigos – D. K.*] tarp paprastų žmonių išliko gyva per amžius neištrinta Jo šlovė“. Leonas Sapiega jau XVI šimtmetyje rūpinėsi, kad valstiečių vaikams būtų steigiamos mokyklos, neva „gerai žinodamas, kad niekas tvirčiau Tautos ant kojų nepastatys nei parapijų mokyklėlės ir paprasto jaunimo mokymasis jose“¹⁷. Proginėje XVI–XVIII amžių LDK literatūroje rūpestis valstiečiais keltas kaip girtina bei sektina lietuvių didiko dorybė. To meto pamokluose ir mokslo veikaluose baudžiauninkų engimas smerktas kaip nuodėmė. Pirmasis Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga aiškino, jog valstiečiai esą „žmonės tos pačios kalbos ir padermės kaip ir viešpačiai, nei kare paimti, nei pirkti, o tik darbui ir arimui pasamdyti“, todėl jų pavergimas neteisėtas ir bedieviškas, užtraukiantis visai Respublikai Dievo rūstybę¹⁸. Valstiečio kaip laisvo žmogaus teises savo darbuose gynė akademijos profesorai Martynas Smigleckis, Aleksandras Aronas Olizarovijus, Jonas Chondzinskis¹⁹. Pati Vilniaus akademija buvo atvėrusi duris *vargšams ir valstiečiams*: studijų prefektui, priimančiam naujus studentus, buvo įsakyta „neatstumti nė vieno dėl to, kad jis ne iš kilmingųjų ar vargdienių“. Veik pusę visų

redaktorius I. Šamjakin, Minsk: Belaruskaja Saveckaja Encyklpedyja, 1989, 312; Bardach, 1999, 77–82.

¹⁵ *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, 1989, 38; Bardach, 1999, 20, 82–83.

¹⁶ *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, 1989, 322, 347.

¹⁷ [Kazimierz Kognowicki], *Zycia Sapiehow y listy monarchow, książąt y rożnych panujących do tychże pisane* 1, Wilno: Drukarnia J. K. Mości przy Akademii, 1790, 159–161.

¹⁸ Piotr Skarga, *Skarga wzbudzony, wzywaiący do pokuty nieodwłoczney obywatelów Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilno, b. d. [1618], 15.

¹⁹ *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje*, parengė Ingė Lukšaitė, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas, 1976.

šios mokyklos studentų kurį laiką sudarė miestiečių ir valstiečių vaikai²⁰.

Regis, Andriaus Volano perspėjimas Lietuvos kilmingųjų buvo išgirstas. Didžiausių Kunigaikštystės sukrėtimų laikais bajorai, ieškodami paramos kraštui, grėžėsi į valstiečius. Šie karo atveju paprastai stodavo ne į priešų gretas, bet šalia savos bajorijos. Valstietis pilietis sunyko, bet visai iš Lietuvos viešojo gyvenimo neišnyko. Žemaičių didikas Mikalojus Kazimieras Šemeta, 1657 metais eilėmis aprašydamas bajorų sukilimą prieš Žemaitiją užėmusius švedus, pagarbiai mini kartu su kilmingaisiais kovojusių kaimiečių narsą: žemaičių bajorų rikiuotę mūšyje papildęs valstiečių miškas, šie paprasti žmonės (*lud popolity*) kovose pasižymėję drąsa ir sumanumu²¹. XVIII amžiaus antrojoje pusėje valstiečiais mėgino remtis Baro konfederatai, prieš Rusijos viešpatavimą krašte ir rusų galiai paklususį valdovą Stanislovą Augustą sukilę bajorai. 1769-aisiais jie sukurstė valstiečių sukilimą Šiaulių ekonomijoje: sekdami bajorų pavyzdžiu, kaimiečiai išsirinko savo vadus ir davė viešą priesaiką „stoti už tikėjimą ir laisvę“. Šiaulių ekonomiją valdęs LDK dvaro išdininkas Antanas Tyzenhauzas ypač nerimavo dėl valstiečius neigiamai veikiančių knygų ir maištingų kilmingųjų kalbų²². Būtent su Baro konfederatais

susijusi originali lietuviška karo daina apie Teodorą Medekšą, kėlusi pilietinius kovos už tėvynės laisvę idealus. Tiesa, Donatas Sauka ir *Dainyno* leidėjai, perdėm pasikliovę šią dainą paskelbusiu Mykolu Biržiška, nepagrįstai priskyrė ją prie vėlesnių 1831 metų sukilimo tekstų²³. Iš tiesų Medekša buvo dvidešimtmetis Kauno pakamario sūnus, žuvęs mūšyje su maskvėnais 1769-aisiais ties Aukštąja Rūda²⁴. Tėvas sūnaus atminimui pastatydinęs greta savųjų Žeimių rūmų mūrinę koplytėlę ir, matyt, to meto papročiu užsakęs sudėti dainą. Ši rėmėsi įprastais rašytinių lenkiškų Baro konfederatų dainų vaizdiniais, tačiau buvo sukurta išskirtiniam atlikėjui ir klausytojui – lietuviškai dainavusiai valstietijai ir bajorijai. Daina turėjusi išsaugoti žuvusio kario atminimą tarp lietuviškai kalbėjusios visuomenės dalies, žadinti šios dalies patriotinius jausmus. Kovoje kritęs bajoraitis dainoje aukštintas už tautai, tėvynei ir Dievui sudėtą auką, šlovintas kaip Maskvos nužudytas „tautos apgynėjas“:

*Kas tuos kapuose yra pakavotas?
Sūnus Medekšos Maskvos užkovotas.
Atmink, jog ir tu tos dienos sulauksi,
žinok, jog patsai šion nekaraliausi.*

*Namų šlovingų vardu Teodoras,
garbus vyrukas geras ir padoras
dvidešimt metų kaip tiktai turėjo,
jau tautos ginti dideliai norėjo.*

.....

²⁰ Paulius Rabikauskas, „Lietuviškumo apraiškos Vilniaus akademijoje“, *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai* 11, Roma, 1987, 25–26.

²¹ *Senoji Lietuvos literatūra 2: Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, 160–165, 190–191.

²² Augustinas Janulaitis, *Valstiečių sukilimas XVIII amžiuje Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus spaustuvė, 1910, 11, 17; Stanisław Kościolkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski 2*, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batoro, 1971, 57–61.

²³ Mykolas Biržiška, *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*, Vilnius: Švyturys, 1920, 71–72; Donatas Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007, 112; *Lietuvių liaudies dainynas 9: Karinės istorinės dainos 2*, parengė Pranė Jokimaitė ir Aušra Žičkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1995, 484–485.

²⁴ Vaclovas Biržiška, „Nežinomi senieji lietuviški tekstai“, *Tauta ir žodis* 7, 1931, 271.

*Nesudyk sunkiai – trumpas gyvenimas,
Dieve, duok dangų – netikėts mirimas:
jis tautą gynė kaip tik galėdamas,
gyvastį savo už ją palikdamas.*

*Dieve galingas, priimk tą apierą
už savo vardą ir švenčiausią vierą.
Kas gied tą giesmę, tas išstart težino
Tam kavaliereiui atilsį amžiną.²⁵*

Taigi valstybinis ir tautinis LDK patriotizmas Baro konfederacijos metais reikštas ir lietuvių kalba. Lietuviškose ir lenkiškose eilėse vartota ta pati herojaus gyvenimo aukos tėvynei ir Dievui bendroji vieta. 1771-ųjų gegužę mūšyje prie Lanckorono žuvęs Mstislavlio vaivadaitis Kajetonas Sapiega Bielsko pilininko Evaristo Kuropatnickio lenkiškai parašytame eilėraštyje taip pat šlovintas kaip „kritusi Dievui auka kovoje už tėvynę“: „Bėk, Vy tie, greitai kaip Sapiegu Strėlė, / Apskriek tėvynę, kol ji dar sveika, / Paskelbk, kad krito kunigaikštis Kajetonas, už tikėjimą, / Už laisvę, už tėvynę save paaukojęs.“²⁶

Baro konfederatų pastangomis kilo žemųjų luomų sugrąžinimo į viešąjį krašto gyvenimą ir Respublikos galių atgaivinimo programa. Konfederatų atstovas Paryžiuje, LDK didysis virtuvininkas Mykolas Vielhorskis (Michał Wielhorski, Wieligórski), LDK didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Oginskio svainis, įkalbėjo prie Respublikos reformų programos prisidėti ir filosofą Jeaną Jacques'ą Rousseau. Šis, Vielhorskio konsultuojamas, 1770–1771 metais parašė *Svarstymus apie Lenkijos valdžią ir apie jos*

reformos projektą (Considérations sur le Gouvernement de Pologne et sur sa Réformation projetée). Šį veikalą, tik 1782-aisiais išleista prancūziškai, 1788-aisiais žemaičių bajoras Mauricijus Pranciškus Karpis išvertė į lenkų kalbą ir po metų paskelbė Varšuvoje, pristatydamas „didįjį Rousseau kaip Sokratą, mūsų amžių Diogeną, Ženevos, Korsikos ir Lenkijos Soloną, Tautų Platoną“, pasiekusį jį „po atšiauriu dangumi, kuriuo [eidamas – D. K.] snieguotas Lokys, Dangaus ženklas ir mano Kunigaikštystės Herbas, tarp rugpjūčio ir rugsėjo dažnai aptėškia lediniais lašais“. Rousseau lietuvių ir lenkų respublikonams siūlė remtis platesne laisvos, suverenios tautos samprata: ragino iš trijų luomų – bajorų, miestiečių bei valstiečių – „padaryti vieną kūną ir taip dešimt kartų sustiprinti Respublikos jėgas“. Suvereni turinti būti visa tauta. Šiuo metu Abiejų Tautų Respublikoje suverenas esąs tik riterių luomas, bet krašto šeimininko teisės iš prigimties priklausančios visai tautai – visiems luomams. Bajorai turį atminti, kad tol nebūsią „laimingi ir laisvi“, kol „savo Brolius laikys grandinėmis sukaustytus“. Kad Respublika būtų laiminga, visi jos gyventojai turintys turėti respublikoniškas laisves. Valstiečiams ir miestiečiams privalo būti „pagaliau sugrąžinta prigimties jiems duota teisė dalyvauti savo krašto valdyme siunčiant pasiuntinius į seimelius“. Siekiant tautos galios ir laimės, jiems būtina esą suteikti politines teises, kad jie, lygiai taip, kaip bajorai, „širdimi prisirištų prie tėvynės“. Jau dabar Respublikos parlamente reikėtų numatyti vietas būsimiems miestiečių ir valstiečių atstovams. Sykiu Rousseau įspėjo, jog laisvės našta esanti nepaprastai sunki, jog jai žmonės visų pirma turį de-

²⁵ Biržiška, 1920, 71–72; kitas teksto variantas: *Lietuvių liaudies dainynas*, 1995, 484–485.

²⁶ *Literatura barska (antologia)*, parengė Janusz Maciejewski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, 313.

ramai pasirengti: „Liaudies išlaisvinimas yra sunkus projektas, tai didis ir puikus, bet drąsus ir pavojingas reikalas“ – tiek dėl „ponų blogai suvoktų interesų, savimeilės, prietarų“, tiek dėl „baudžiauninkų ydų bei niekšybės“. Svarbiausia bajorams esą suvokti, jog jų žmogiškoji pareiga – „padaryti nelaisvuosius vertus laisvės, pajėgius ją išverti“: „Pirmiausiai tuo užsiimkite – neišlaisvinkite jų kūnų, prieš tai neišlaisvinę sielų. Būkite tikri, kad be tų pradinių darbų reikalas nepavyks.“ Teikdamas pasiūlymus lenkams ir lietuviams, Rousseau bene pirmąkart prakalbo apie laisvės siaubą, kurį įveikti galintys tik moraliai stiprūs žmonės, aukštos moralės tautos:

Laisvė yra sotus, bet sunkiai virškinamas maistas: reikia labai sveikų skrandžių, kad ją ištvirtum. Juokiuosi iš tų suniekšėjusių tautų, kurios, sąmokslininkų sukurstytos, drįsta kalbėti apie laisvę, nors jos nesuvokia, bet, turėdamos pilnas vergo ydų širdis, išvaizduoja, jog pakanka maištauti, kad būtum laisvas. O išdidai ir šventa Laisve! Jei tie vargšai galėtų tave pažinti, jei žinotų, kokia kaina tave įgyja ir saugo, jei jaustų, kiek tavo įstatymai yra rūstesni už sunkų tironų jungą, jų silpnos sielos, aistrų belaisvės, turėtų uždusti, išsigąstę tavęs šimtąkart labiau negu nelaisvės, su siaubu bėgtų nuo tavęs kaip nuo sunkaus vežimo, galinčio juos sutraiškyti.²⁷

Beje, būtent šiais Rousseau žodžiais Prancūzijos revoliucijos metais savo politinį elgesį grindė Rusijos imperatorė Katerina II, citavusi juos laiške bičiuliui Friedrichui Melchiorui Grimmui²⁸.

²⁷ J. Jakub Russo, *Uwagi nad rzędem Polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną*, Warszawa, 1789, 45–50, 72, 150–161, 188–189.

²⁸ Aleksandr Strojev, „*Te, kto popravljajet fortunu*“. *Avantiuristy Prosvěščeniija*, Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 1998, 134.

Išrinktas į reformistinių *Ketverių metų seimą*, Rousseau vertėjas ir mokinys Mauricijus Karpis siekė, kad programinės jo mokytojo gairės keistų Respublikos tikrovę. 1789–1791 metais sakytose ir spausdintose kalbose, rašytuose laiškuose jis gynė prigimtinių žmonių lygybę bei reikalavo valstiečiams ne tik įstatymo globos, nuosavybės teisių, bet ir politinių laisvių netolimoje ateityje. Pasak Karpio, „kiekvienam mąstančiam žmogui liaudies nušalinimas nuo įtakos įstatymų leidybai ir valdžiai turi atrodyti neteisingas“. Tačiau Respublikos valstiečiui reikalingiausios pilietinės laisvės – teisė į nuosavybę, sveikatą, gyvybę, nešališką teismą. Vien šias laisves užtikrinus, atsigaus žemdirbiai ir „fizinė sveikata bei dvasios gaiva [...] pasklis magnetine jėga po visą politinį kūną“. Pilietinę laisvę būtina žemdirbiui suteikti nedelsiant, tačiau „su politine galime nesukubėti“. Mat turime prisiminti Rousseau išpėjimą: „Pirmiau privalome pagalvoti apie jų sielų išlaisvinimą arba apšvietimą.“ Kol valstiečių atstovų nebus seimuose, ten jų interesams privalą atstovauti bajorai. Šių pareiga – būti „valstiečių reprezentantais“. Parlamente esantys kilmingieji turį „pasirūpinti liaudimi, kad nieko jai nebūtų uždėta prievarta ir iš neapykantos“. Ateityje Respublikai būtina atrasti valstiečių jėgą ir ją pasiremti:

Iš tiesų, liaudis, vadinama artojais, sudaro didžiausią ir gausiausią tautos dalį. Be abejo, ji yra pati tauta, kurioje slypi kiekvieno krašto galia, jėga, sumanumas, ištekliai. Ji yra šios žemės vaisius [...]. Ji yra tikroji žemės, kurioje gyvena, paveldėtoja. [...] Jos gyslomis teka gryniasias, mažiausiai maišytas genties kraujas. Jos paprastuose, bet mažiausiai iškreiptuose papročiuose regimi ilgiausiai ir ryškiausiai

išlikę senųjų dorybių, sąžiningumo, kuklumo, taupumo, pelno nesivaikymo, ištaigingumo ir prabangos nepažinėjimo bei paniekimo pėdsakai. Žodžiu, turint galvoje visai tautai nešamą naudą, ji yra pirmasis valstybės luomas.

Todėl senąsias tautos dorybes išsaugojusi artojų liaudis yra verta politinės laisvės labiau už pirklius ir miestiečius. Pastariesiems Respublikoje turėtų pakakti tik pilietinių teisių, nes prileisti prie įstatymų leidybos ir valdžios jie pražudytų pilietinėmis dorybėmis paremtą žmonių susivienijimą. Mat pirklius ir miestus apėmusi „pelno dvasia“ esanti svetima Respublikai. Pirklių dvasia skleidžianti tautoje „pinigų meilę ir parsidavėliškumą, atitraukianti mintis ir širdis nuo pilietinių reikalų, užgesinanti žmonių širdyse patriotinės ugnies ir pilietinių dorybių – lygybės, taupumo, paniekos turtui, pelno nesivaikymo, meilės tėvynei – likučius“²⁹. Taigi laiminga Respublikos ateitis, Karpio įsitikinimu, sietina su žemdirbių, artojų galia, jos atgavimu, sykiu – ir su senųjų pilietinių dorybių susigrąžinimu. Įsidėmėtina: valstiečių liaudis buvo nusakyta kaip respublikoniškų dorybių saugotoja, jai pripažinta respublikoniška laisvė būti krašto šeimininke – dalyvauti valdžioje ir įstatymų leidyboje.

Apšvietos laikais valstiečių išlaisvinimo ir įjungimo tauton programa buvo remta ir plėtota Vilniaus akademijos profesorių. Mykolas Pranciškus Karpavičius (Michał Franciszek Karpowicz), Vilhelmas Kalinskis (Wilhelm Kaliński) sakytai vie-

šais pamokslais gynė pilietines Lietuvos žemdirbių teises. Dovydas Žygimantas Pilchovskis (Dawid Zygmunt Pilchowski) amžininkams keltą imperatyvą rūpintis valstiečiais, būti jiems tikrais tėvais pagrindė sena lietuvių ir lenkų politikų bei mokslo vyrų darbų tradicija. Pasipiktinęs 1789 metais Józefo Pawlikowskio anonimiškai išleistos knygelės *Apie lenkų baudžiauninkus (O poddanych polskich)* priekaištu, esą „ankstesniais amžiais nejautrumas baudžiauninkams buvęs taip užvaldęs lenkų širdis, kad net mokslininkai juo tapo užkrėsti“, Pilchovskis surinko ir paskelbė dvidešimties politikų ir rašytojų, nuo seniausių laikų užjautusių valstiečius, pozicijas. Tais pačiais 1789-aisiais Vilniuje anonimiškai išleistoje knygoje greta lenkų valdovų, didikų ir intelektualų jis labai gausiai citavo Lietuvos autorių tekstus, nurodė labdaringus lietuvių didikų darbus. Pasak Vilniaus akademijos profesoriaus, Žygimanto Senojo laikais „kaimiečių luomas, dar nepatirdamas tokios sunkios priespaudos, kvėpavo laisvesniu oru“ ir tik „viešpataujant Žygimantui Augustui jau pradėjo po nelaisvės jungu vaitoti“. Tačiau protėviai artojų teises visada viešai gynę ir jų varginga padėtimi rūpinęsi. Net ginant tėvynę nuo priešo „nebuvo pamiršta, kaip vargstantį pilietį paremti ir jam pagelbėti“. Savo teiginį įrodinėdamas, Pilchovskis pateikė lietuvių išsiversto Fryczo Modrzewskio, Martyno Smigleckio, Petro Skargos, Andriaus Rudaminos, Aleksandro Olizarovijaus, iš Lietuvos kilusio Krokuvos kanauninko Simono Starovolskio, XVIII šimtmetyje Vilniuje leistų autorių: Antano Širmos (Antoni Szyrma), Stanislovo Vitvickio (Stanisław Witwic-

²⁹ [Maurycy Franciszek Karp], „Pytanie i odpowiedź przez M. F. Z.“, *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego 1*, parengė Janusz Woliński, Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955, 546–557.

ki), Jono Zželskio (Jan Zrzelski), Martyno Kuženeckio (Marcin Kurzeniecki), Mykolo Karpavičiaus darbų ištraukas bei nuorodas, aprašė pavyzdinius Leono Sapiegos, LDK didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus, Vilniaus vyskupo Valerijono Protasevičiaus darbus³⁰.

Pastangas sugražinti valstiečius į viešąją gyvenimą lydėjo ir tam tikri Didžiosios Kunigaikštystės sulietuvinimo, „lituanizavimo“, „valstiečių kalbos“ atgaivinimo siekiai. Apšvietos laikais padidėjo atida lietuvių kalbai. Zigmantas Kiaupa yra atkreipęs dėmesį į nepaprastą lietuviško elementoriaus *Mokslas skaytima raszta lietuwiszka* populiarumą. Skirtas bajorų ir valstiečių vaikams, 1759–1791 metais Vilniuje jis buvo išleistas net 14 kartų, nesyk – tūkstantiniais tiražais. 1790-ųjų leidimas siekė net 2800 egzempliorių³¹. Dar posėdžiaujant Ketverių metų seimui, į lietuvių kalbą buvo išversta Gegužės Trečiosios konstitucija ir keli kiti šio seimo priimti dokumentai. Tarp jų – Seimelių įstatymas ir, greičiausiai, Miestų įstatymas. Pažymėtina, kad šiuose tekstuose ne tik Lietuvos, bet ir Lenkijos pareigūnų pavardės nuosekliai lietuvintos: „Kunigayksztis Massalskis Wiskups Wilniaus. Kunigayksztis Giedraytis Wiskups Žamaycziu. [...] Mikūlaszkas [...] Paslas Sandomirskis, Stroynauskas

[...] Paslas Wołyńskis [...] Sabalauskas Storosta yr Paslas Warszawies.“³²

Žemųjų luomų įsiliejimą į valstybės gyvenimą paspartino Tado Kosciuškos sukilimas. Valstiečių sielų *išlaisvinimui ir apšvietimui*, jų patriotiniam ir pilietiniam ugdymui Lietuvos sukilimo vadovai skyrė ypatingą dėmesį. Jie atsigrėžė į miestiečius ir valstiečius, ne tik į lenkiškai, bet ir į lietuviškai, latviškai, gudiškai kalbančius gyventojus, ir ėmėsi kurti vieningą laisvų piliečių tautą. Vilniuje susibūrusi krašto sukilėlių vadovybė 1794-ųjų balandžio 24-ąją išleido *Lietuvių Tautos Sukilimo Aktą (Akt Powstania Narodu Litewskiego)*, kuriame, skirtingai nei Lenkijos sukilėlių paskelbtame *Krokuvos Akte*, teigė, jog sukilimo tikslas – ne tik nepriklausomybės, laisvės, bet ir „pilietinės lygybės atgavimas“³³. LDK sukilėlių savarankiškai sukurta Lietuvos Tautos Aukščiausioji Taryba (*Roda Naydidziaysa Naradaus Letuvos, Rada Najwyższa Narodu Litewskiego*) balandžio 30-ąją ne tik lenkišku, bet ir lietuvišku *Atsišaukimu (Aciszaukimas)* kreipėsi į „visos Lietuvos žemės gospadorius“, kviesdama imtis ginklų ir ginti savo „Tėviškę ir valnastį“ nuo „tironų maskolių“. *Atsišaukimas* skiriamas ne tik bajorams, miestiečiams, bet ir „broliams artojams“: „Jus artoyei Broley pabeykit tu waynu drufiey, kurę Załnierey, Bajorey, yr Miefzczioniey pradeje adwozney. Pamiaškim uwaziott ant rožnaftis štonu, Zmonies efma wifl ligi, bo wifl ant tos paczios žiamias giwianam.“

³⁰ [Dawid Pilehowski], *Odpowiedź na pytanie, izali niezulość w wyższych wiekach ku poddanym tak była oponowała serca Polaków, iż uczeni nawet nią zarażeni zostali, czyli Dodatek do ksiągi „O poddanych polskich“*, b. v. [Vilnius], 1789, 13–14, 16, 30–34, 45, 56–63, 72–73, 96–99, 106–117, 131–135.

³¹ Zigmantas Kiaupa, „O trešči zjawiska „lituanizacijos“ zycia społeczno-politycznego Litwy w XVIII w.“, *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań*, red. Tomasz Ciesielski, Anna Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole: DiG, 2008, 163.

³² Juozas Tumelis, „Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai*, Vilnius: Mokslas, 1978, 131–132.

³³ Bartłomiej Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa: Wydawnictwo „Ancher“, 2001, 136.

Būtent artojams priminama, kad Vilnių iš maskvėnų išvadavę sukilėliai „mums jau wartus pirmos wałnaftys atwiery, yr Konftyucya trecios dienos Moja kuria jums swabada yr wałnafty uftanawyia, su-grażynty pałtanawija“³⁴.

Greičiausiai kunigas eksjėzuitas Tadas Jurevičius, Gardino mokyklos rektorius, beje, kiek vėliau tapęs nuvainikuoto karaliaus Stanislovo Augusto nuodėmklausiū, 1794-aisiais Gardine išleido anoniminę *Klebono kalbą žmonėms (Mowa Plebana do Ludu)*³⁵. Ši tekstą sukilėlių vadovybė prisakė klebonams „sekmadieniais ir šventadieniais skaityti kiekvienam žmonių susirinkimui“. Didžioji Jurevičiaus pamokslo dalis buvo skirta „broliams artojams“. Ji raiškiai nusakė tuo metu vykusi valstybės santykių su valstiečiais lūžį:

Kaip Jūsų Piemuo [iki šiol] kalbėjau Jums, kad būtumėte paklusnūs Dievui, mūsų Kūrėjui, vykdytumėte Šventus Jo Priesakus, gyventumėte garbingai ir taikiai nieko neskriausdami. O dabar mokysiu jus, Žemdirbiai, ką privalote [daryti] savo Tėvynei ir tai Žemei, kuri jus maitina, ir visiems tiems, kurie tariasi, kad jums būtų gerai, kad jūsų niekas nespautų, ir ką turite nuveikti, kad dabar ir jums, ir jūsų vaikams bei žmonoms būtų galima ramiai ir saugiai namuose gyventi. Broliai Artojai! Jau jūsų vadovai pradėjo apie jus galvoti, kad jus išmokytų skaityti bei rašyti ir sulygintų jus su visais žmonėmis, jau kiekvienas įsitikino, jog jūs esate vertingiausias lobis ir pagalba, [reikalinga] mūsų mylimai Tėvynei išgelbėti, jog jūsų garbingos rankos, darbščiai, net

³⁴ Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai, parengė Juozas Tumelis, Vilnius: Žara, 1997, 12.

³⁵ Andrzej Woltanowski, „Kształtowanie opinii publicznej podczas powstania“, *Powstanie kościuszkowie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, red. Janusz Wojtasik, Warszawa: Agencja Wydawnicza „Egros“, Wojskowy Instytut Historyczny, 1997, 105.

iki kruvino prakaito kasdien žagre ardamos, akėdamos ir purendamos žemę, mus visus maitina, jog taip pat jūsų rankos, apginkluotos dalgiais ir ietimis, gali su didžiausia jėga sumušti ir sutriuškinti mūsų Tėvynės priešus – jūsų žemės, jūsų žmonių ir vaikų, jūsų vargano turto priešus.

Taip valstiečiai tapo pakviesti imtis atsakomybės už tėvynės likimą, tapti tėvynės gynėjais, taigi – įvesdinti į tautą, į politinę krašto bendruomenę. Sykiu Jurevičius kreipėsi į Lietuvos žemdirbius ne tik kaip į savo krašto, „savo Žemės“ sergėtojus, bet ir kaip į reikšmingus tarptautinės scenos veikėjus, kurių pilietinę galią vertinantys patys gretimų šalių valdovai: „Pradėsite tai lengvai jausti ir suprasti, nes iš karto tai suprato žiaurus Maskvėnas ir klastingas Prūsas, kad jūs jiems būsite baisūs. Tykojo jie, kaip jus pražudyti, norėdami viską iš jūsų atimti. Tie tironai ir žiauruoliai, papirkę ponus – negarbingus ir išdavikus (nes garbingi ir dievobaimingi saugo savo Žemę), atvedė į jūsų Žemę daugybę maskvėnų, Maskvos Carės ir Pūsos belaisvių.“ Valstiečiams prisakoma apsiginkluoti tuo, kuo gali, ir laukti įsakymo „eiti maskvėnų mušti“. Už tėvynės gynimą artojams pažadama laisvė: „O Tauta dosniai atsidėkos jums už darbą ir nuopelnus, ir galėsite įsigyti nuosavos žemės pagal savo galimybes, būsite, sakau, laisvi.“³⁶

Respublikonišką imperatyvą guldyti galvas už laisvą tėvynę ne tik bajorams lenkiškai, bet ir valstiečiams lietuviškai kėlė Mykolas Karpavičius. *Pamoksle, sakytame Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 gegužės 20 dieną gedulingose iškilmėse*

³⁶ *Mowa Plebana do Ludu*, b. v., b. m. [1794], 1–2.

minint tuos piliečius, kurie tautos sukilimo dieną Vilniuje ir vėliau vydami prieš narsiai paaukėjo savo gyvybę už laisvę ir tėvynę, kurį Dovydas Pilchovskis įsakė kunigams klebonams „visur žmonėms apskaiti“, Karpavičius kreipėsi į visų luomų gyventojus, „laisvos šalies žmones“, kvietė juos „jungtis ir ginti įstatymus, laisvę ir išniekintą žmoniškumą, vyti iš laisvos žemės tironų vergus“. Priminė: „Nier dydesnys szłowes kap už sawa žiamy żuty unt płaciaws.“ Pasitelkęs Periklio kalbą laidojant Atėnų karius bei Cicerono keturioliką filipiką – klasikinius laisvą poli, laisvą respubliką ginančius tekstus – Karpavičius brėžė lietuviams takoskyrą tarp Respublikos kario ir tirono kareivio. Vilniaus, kaip Atėnų ir Romos, gynėjai esą kariai piliečiai. „Pilietis karys aukoja gyvybę už savo namus, šeimą, už savo teisę į laisvę ir nepriklausomybę, už tėvynę, tautą, už jam pačiam ir visiems bendrus įstatymus“, o „tirono karys yra ginkluotas plėšikas, parduotas savo pono užgaidoms“, jis nežino, „ką reiškia būti piliečiu, nei ką reiškia tėvynė, nesuvokia jokių žmogaus teisių“. Lietuviai, kaip graikai ir romėnai, nuo seno esą „laisvos tautos kariai“, maskvėnai – tironui tarnaujančios „besielės mašinos“, „laisvės budeliai“. Piliečiais kariais tėvynei lemtinę valandą turintys tapti visi šalies gyventojai – nepriklausomai nuo „luomo, lyties, amžiaus, pareigų, rango, kilmės ir tikėjimo skirtumų“. Taip pirmąsyk lietuviškai ne tik bajorams, bet ir valstiečiams tapo pristatytos bei išskleistos „Perylesa yr Cycerona“ respublikoniškos idėjos. Kaip visiems luomams sektini tautos didvyriai išskelti už tėvynę žuvę „Barsko Konfede-

racyonai“ – Kajetonas Sapiega, Teodoras Medekša³⁷.

„Čia eina visa tauta [...] čia eina visi žmonės, žinantys laisvės kainą! [...] Čia eina tauta, nusprendusi gyventi laisva arba žūti. [...] Čia eina visi piliečiai, nepaisant kilmės, luomo, turtų, visuomeninės padėties, tikėjimo ir profesijos“, – skelbė Karpavičius *Piliečio pamokslinėje kalboje, sakytoje birželio 25 [d.] lygumose prie Vilniaus, vadinamose Juozapato slėniu, 1794 [m.] šventinant ginklus ir vėliavą, kai Vilniaus vaivadijos šauktinė liaudies kariuomenė jauėjo į karą*. Šiame tekste visiems Lietuvos luomams buvo priminta šimtametė, Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikus siekianti lietuvių kovų su Maskva tradicija, laikai, „kai Lietuva viešpatavo visoje Rusijoje, kai diktavo įstatymus Maskvos kunigaikščiams ir carams“. Taip valstiečiams suteikiama arba sugrąžinama senoji didžiųjų kunigaikščių istorija: Gedimino, Algirdo, Vytauto žygiai esą ir jų laisvę bei tautinę garbę gynę žygiai. Artojų dalyvavimas Kosciuškos sukilime, Karpavičiaus teigimu, pavertęs šią kovą išskirtiniu ne tik Lietuvos, bet ir Europos įvykiu. Dabartinis lietuvių karas su Maskva esąs ypatingas, nes pirmąkart istorijoje dėl savo laisvės stoję kovon ne tik kilmingieji, bet ir visa tauta:

Nuo pat mūsų istorijos pradžios dar niekuomet nebuvo tokio karo, kaip dabar, ir niekuomet anksčiau nekovojo tautos dėl tokio brangaus dalyko, kaip dabar [jos] ir mes esame priversti kovoti! Visagalis Dievas pažadino mūsų tautiečio ir piliečio Tado Kosciuškos neprilygsta-

³⁷ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, parengė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 357–370; *Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai*, 1997, 19–38.

mo kovingumo dvasią! Tai mūsų kraujas! Tai mūsų lietuviškas kaulas! Tai kaulas iš mūsų kaulų! Tas nepaprastas vyras, sukurtas savo tėvynės atgimimui, vienu šūkiu gelbėti tėvynę pažadino visą tautą... [...] Juk yra ir kitų, mūsų atžvilgiu palankiai nusiteikusių tautų, vienodai kaip ir mes mąstančių ir turinčių tuos pačius priešus, bet [ar rastume bent vieną tokią,] kur milijonas žmonių nepabūgtų mirties, kad kitas milijonas išsaugotų laisvę ir nepriklausomybę? Kur tautos gelbėjimo įkarštyje nebebūtų skirtumo nei tarp turtingo ir vargšo, nei tarp pono ir valstiečio, nei tarp kunigo ir samdomo kareivio, nei tarp silpnosios lyties ir narsių vyrų, nei tarp senių ir vos truputį jėgos teturinčių vaikų, kur visi eina nugalėti ar mirti gindamiesi?³⁸

Lietuvos sukilimo vadovai ypač daug pastangų skyrė pilietiniam visos visuomenės švietimui, stengėsi spausdintais ir sakytais tekstais pasiekti visus gyventojų sluoksnius. Lietuvos Aukščiausioji Taryba leido *Vilniaus Tautos Laikraštį* (*Gazeta Narodowa Wileńska*), redaguotą Vilniaus akademijos profesoriaus Pilypo Neriiaus Golianskio (Filip Nereusz Golański), spausdinusį visus Tarybos veiklos protokolus. Laikraščiu naudojosi ir Vilniaus Tautos Instrukcijos Skyrius, kurio pareiga buvo „visuotinio švietimo priežiūra ir tautos dvasios skleidimas laikraščiais ir kitais raštais, žmonių mokymu bažnyčiose ir visuose vietuose susiėjimuose, pramogomis ir pratybomis, tam tikslui Tarybos nustatytomis“³⁹. Šiam propagandos ir pilietinio švietimo padalinii Vilniuje vadovavo Dovydas Pilchovskis, vienas jo pavaduotojų buvo Mauricijus Pranciškus Karpis. Vilniaus Tautos

Instrukcijos Skyrius buvo nusprendęs iš kunigų atrinkti žinomus savo „pilietiniais sentimentais“ asmenis, kurie visose krašto vietose „viešomis uoliomis kalbomis skatintų ir žadintų žmones kuo nuoširdžiausiai [tėvynės] gynybai“⁴⁰. Tokiam pačiam vietiniam padalinii Gardine vadovavo kunigas Tadas Jurevičius, leidęs ne tik liaudžiai skirtus atsišaukimus, bet ir instrukcijas parapijų klebonams. Vien per 1794-ųjų gegužę, birželį ir liepą Vilniuje buvo išspausdinta 110 sukilėlių leidinių: nuo plakatų, skelbiančių *Lietuvių Tautos* (*Narod Litewski*) valią, iki ukrainiečių kalba sudėtų kazokų karo dainų. Gardine nuo gegužės iki rugsėjo išleisti 123 įvairaus pobūdžio leidiniai. Vieno spausdinio vidutinis tiražas siekė apie 400 egzempliorių⁴¹.

Šios pilietinio ir politinio švietimo pastangos nebuvo bergždžios. Vilniaus profesorių respublikonišką žodį lydėjo veiksmai. Į sukilimą ėjo valstiečių būriai – nemaža dalis, regis, sąmoningai apsisprendę kovėsi už savo žemę, savo tėvynę, savo laisvę. Tai liudija išlikę dokumentai. Sokolce, netoli Gardino, 1794 metų gegužės 9 dieną susirinkę bajorai, miestiečiai ir valstiečiai pasirašė ir išleido bendrą *Gardino Pavieta Piliečių ir Gyventojų Prisijungimą*. Jame skelbė:

Mes, Piliečiai, Gyventojai ir Artojai, [...] susirinkę čia skubiai gelbėti Tėvynę ir Brolius, [...] prisijungiame prie Tautos Sukilimo Akto. [...] Laisvė arba mirtis – tas Mūsų Tautos priešams baisiausias šūkis nuo šiol bus ir mūsų. O kadangi Tautos vientisumas, Galia ir šlovė gali pasiremti tik vienybe, santarve ir nedalomumu, mes [...] kviečiame į bendrąją garbingus

³⁸ Karpavičius, 2003, 376–380.

³⁹ Marek Jaeger, *Działalność propagandowo-informacyjna władz powstańczych (1794, 1830–1831, 1863–1864)*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002, 17.

⁴⁰ *Ibidem*, 18.

⁴¹ Andrzej Woltanowski, *op. cit.*, 85–86, 89, 96, 100–103, 106–108.

ir dorybingus Municipalinį ir Artojų Luomus, kad Patarimu ir galia lygiai su mumis remtu bendrus Tėvynės likimus. [...] [Būdami] vienos Tėvynės Vaikai, prisiekiame arba laimingi, šlovingi ir nepriklausomi gyventi, arba po griuvėsiais ir pelenais pasilaidoti, kad tik Tautos gėdos nepatirtume.

Po šiuo tekstu – penki spausdinti lapai signatarų vardų ir pavardžių. Greta bajorų, „piliečių“ – didelė dalis paprastų žmonių, artojų, „pasirašiusių“ kryžiuokais: Matas Matukas, Motiejus Daugirdas, Tomas Rameika...⁴² 1794-ųjų gegužės 29-ąją Eišiškių bajorai laišku sukilimo vadams teigė esą visi pasirengę guldyti galvas už tėvynę, tačiau nerimavo dėl lig tol nematyto žemdirbių elgesio: „Didelis skaičius Valstiečių, besiverčiančių Ūkininkavimu, Savavališkai apleidę Namus, Žmonas ir mažus vaikus, išėjo pas Eišiškių Pavieta Savanorius [...]“⁴³

Valstiečių sugrįžimą į valstybės gyvenimą liudijo ir to meto lietuvių karo dainos, prieš tris dešimtmečius išvalgiai Donato Saukos aptartos. Pažymėtina, kad šių dainų pluošte „Užgied gaidžiai pusiau nakties“ minimos Vilniaus miesto išvadavimo realijos: vidurnakčio mūšis, ant „aukštų kalnų“ rikiuojamos armotos, iš jų „skinamas Maskoliaus vaikelis“, nušaukiamas „Gudų karaliukas“, prašoma pa-

⁴² *Akces Obywatelow i Mieszkańcow Powiatu Grodzieńskiego zebranych w Mieście Sokolce do Aktu Powstania Narodowego pod Naczelnictwem Tadeusza Kościuszki Naczelnika Siły Zbrojney Narodowej uczyniony*, b. v., b. m. [1794], l. A1 (spaudinys saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje).

⁴³ Eduardas Brusokas, *Nereguliarieji sukilėlių dainiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1794 m.*, pranešimas, skaitytas Antrajame Lietuvos istorikų suvažiavime Klaipėdoje 2009 m. rugsėjo 11 d., pranešime cituotas tekstas saugomas Varšuvoje: Biblioteka Narodowa, mikrofilmo signatūra 16575.

galbos išlaisvintai sostinei – „Prašom prašom, pons Kasčiuška, / Rusą vajavoti“⁴⁴. Bendrą tautinį skambesį buvo įgijusios Kosciuškos žūties ir gedėjimo dainos. „Karaliumi pastuojusį“, bet priešų sugautą ir „turmėlėje geitai numarintą Kačiuškėlį“ apraudojusi visa tauta, tautelė – *giminėlė*:

*Keip tik numarina,
Puonus suvadina,
Pakavuoja Kačiuškėlį
Į aukštąjį kalnelį.*

.....
*Kačiušką lydėjo –
Visi merdėjo,
Visa giminėlė
Kačiuškos gailėjo.*⁴⁵

Lietuviškai dainuotos sukilėlių žygio dainos sakytų, jog smulkiųjų bajorų, miestiečių, artojų luomams tuo metu nestigo savo žmogiškosios vertės pajautimo ir krašto šeiminingo savimonės. Nebebūta jose ir įprasto nusizėminimo prieš pasaulio galinguosius ar krašto valdovą. Vaclovo Biržiškos Žemaitijoje, Paliepių dvare, atrasto rankraščio tekste išsakytas ne tik laisvos, bet ir žmoniškos tėvynės siekis – tėvynės be ponų, be mažųjų nelaisvės. Tam, kad būtų prikelta pavergta tauta, „pakelta užvaldyta pliemė“, sukilėliai skelbėsi esą pasiryžę ne tik „maskolius išvaryti“, bet ir pakarti šių įtakai pasidavusį valdovą Stanislovą Augustą Poniatovskį:

*Diewas mumis abżurejo
Kieyp tik Kosciuszka atiejo
Ant tos nieszczesliwos ziemes
Pakialt užwalditos pliemies –
Otoczies musa Tiewista
Pazins kas tey do Zmonista –*

⁴⁴ *Lietuvių liaudies dainynas*, t. IX, *Karinės istorinės dainos*, d. 2, 456–461.

⁴⁵ *Ibidem*, 468–469.

*Jou pokori Kossakowska
Pakarkim ir Poniatowska
Kieyp Iszkarsim tos Pagonus
Nieturiesim dougios Ponus
Otoczies etc.*

*Gana Jums didiemis buti
Gana Mums niewaloy dziuti
Jau atiejo Szwięta diena
Didzio nieliko niwiena.
Otoczies etc.*

.....
*Diewa amžina milekim
Szirdij wisami turiekim
Teyp Maskolus Iszvarisim
Žiama sawa Iszgiabisim
Otoczies etc.*⁴⁶

Prisijungusi Lietuvos Didžiąją Kuni-
gaikštystę prie Rusijos, imperatorė Kotry-
na II tais pačiais 1795 metais liepė atlikti ir
naujų valdų gyventojų reviziją. Surašymo
duomenimis, Lietuvoje tuo metu būta 30
nuošimčių laisvųjų valstiečių. Rusijoje to-
kių žmonių iš viso nebuvo⁴⁷.

Lietuvą valdant gerokai liberales-
niam Kotrynos II vaikiaiui Aleksandriui
I, kraštą pasiekė žinia, kad Šveicarijoje
mirė Tadas Kosciūška. Mišiose už jo sie-

⁴⁶ Tado Kosciūškos sukilimo (1794) lietuviškieji
raštai, 1997, 39.

⁴⁷ Mečislovas Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*,
Vilnius: Mintis, 1972, 169.

lą ir herojaus atminimui skirtose iškilmėse
1817 metais visoje Lietuvoje greta bajorų
ir miestiečių dalyvavo tūkstančiai žemdir-
bių luomo žmonių. Vilkmėgės, dabartinės
Ukmergės, bažnyčioje kalbėjęs „gausios
miestiečių ir valstiečių klasės vardu“ bu-
vęs miesto burmistras Martynas Macke-
vičius tvirtino: Kosciūška „buvo liaudies,
pripažintos žmonėmis, Tėvas“ – „On był
oycem ludu, uznanego za ludzi“. Mišių
metu Vilkmėgėje netilpusi vidun „tūks-
tantinė paprastų žmonių minia meldėsi
priešais bažnyčia“⁴⁸.

Taigi profesoriaus Donato Saukos iš-
dėstytas naratyvas apie žemdirbio laisvės
ir Kunigaikštystės galios jungtį buvo ži-
nomas jau XVI–XVIII amžių Lietuvoje,
o šiandien gali būti sėkmingai plėtojamas,
grindžiamas naujais tektais ir faktais. Jo
mokslinė įžvalga nėra praradusi *magne-
tinės jėgos*, o respublikoniškas pasakoji-
mas apie laisvą ir valstybiškai sąmoningą
valstietį – aktualaus pilietinio bei politinio
skambesio pokomunistėje valstiečių vaikų,
vaikaičių ir provaikaičių visuomenėje.

⁴⁸ Zbior Mów w roznych mieyscach mianych oraz
opisow obchodu zalobnego nabozenstwa po zgonie ś.
Tadeusza Kościuszki, Wilno: w Drukarni xx. Pijarów,
1818, 11, 13, 84, 135–137.

ÜBER FREIHEIT, KRIEG UND LIEDER

Darius Kuolys

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Professor Donatas Sauka in der im Jahr 1970 er-
schienenen Monographie *Die Eigentümlichkeit und
Wert der Volksdichtung* analysierte die alten litau-
ischen Lieder des Krieges. Dabei nahm er an, dass
die Menge von volksgesinnten und freien litauischen
Bauern die Ursache der militärischen und politischen
Kraft des Großfürstentums Litauen war. Vor allem

die Lieder der Kriege gegen Kreuzfahrer waren Aus-
druck von Bürgerbewusstsein der freien Bauern. Die
späteren Lieder der Zeit des Frondienstes bedeuteten
den Zerfall von solchem Bewusstsein.

Im Artikel wird diese Annahme im umfassenderen
Zusammenhang der Texte und Fakten des Großfür-
stentums Litauen analysiert: man betrachtet die Ein-

stellung zu den Bauern in der Publizistik des sechzehnten-achzehnten Jahrhunderts, in Statuten von Litauen, in Werken der Professoren der Universität Vilnius, in der Kasualdichtung und in den Liedern. Man bemerkt, dass schon im sechzehnten Jahrhundert litauische Intellektuellen das Fortbestehen von der Republik Litauen im Zusammenhang mit den Rechten und Freiheiten der Bauern und mit der Eintracht aller Stände und Rechtsgleichheit betrachteten. Litauische Statute wurden teilweise durch das Prinzip der Rechtsgleichheit der Stände begründet. Durch die Statute versuchte man die Beziehungen zwischen den Ständen zu harmonisieren. Im Jahr 1588 das Statut legitimierte die Todesstrafe gegen einen Adligen wegen absichtlicher Ermordung von einem Menschen nicht adliger Abstammung.

Auch die Professoren der Universität Vilnius verteidigten die Rechte der Bauern. Dabei betrachtete man die Bauern als freie Menschen. Das von den Re-

publikanern Litauens während der Aufklärung vorbereitete und von Jean Jacque Rousseau unterstützte Programm der Wiederbelebung der Republik betrachtete man im Zusammenhang mit Befreiung der Bauer und ihre Eingliederung in das politische Volk. Litauische Politiker und Publizisten behaupteten, dass nur das durch freie und bürgerbewusste Bauern verstärkte Volk wird in der Lage sein, der Macht des benachbarten Russlands standhalten. Der Aufstand von Tadas Kosciuska, das im Jahr 1794 stattgefunden hat, beschleunigte die Eingliederung der niederen Stände in das Staatsleben. Die Leiter des litauischen Aufstands achteten vor allem auf *Befreiung und Aufklärung der Seele* der Bauern und ihre patriotische sowie bürgerliche Förderung. Sie achteten auf niedere Stände und versuchten die Idee des einheitlichen Volkes der freien Bürger zu verwirklichen. Auch die Kriegslieder dieser Zeit zeugten vom Zurückkehren der Bauern zum Staatsleben.

*Gauta 2009 11 05
Priimta skelbti 2009 11 15*

Autoriaus adresas:
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6
LT-2055 Vilnius
El. paštas: darius@civitas.lt